

ИВАН К. ДОБРЕВ
(София)

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ И УПОТРЕБА НА НАЗВАНИЕТО БАЛКАН В НЯКОИ ОТ ТЮРКСКИТЕ ЕЗИЦИ

У овом се раду утврђује распрострањеност назива *Балкан* у неким турским језицима и излажу подаци о његовој употреби у њима у својству апелатива, оронима и антропонима.

Балкан е исторически утврђено и сравнително нај-разпространено и добре известно название на нај-голямата българска планина, за която официално възприетото и утврђено наименование е съставното название Стара планина. Планинското название *Балкан* е разпространено и се употребява првично като такова и в двете си основни форми — на нарицателно име (апелатив), и на собствено име (ороним), а така също и вторично като местно, селишно, лично, фамилно и друго име не само в българскиот език, но и в редица други, географски или генетически по-блиски или по-далечни езици, с които българскиот език е бил в преки или косвени контакти и взаимодействия през различните периоди и етапи от своето историческо развитие. В тази врска доста широко разпространение и употреба на названието *Балкан* под неколку националноезикови форми се наблюдава и в некои от турските езици, като за тези форми, поради тяхното семантико-фонетично тждество или близост, трябва да се допусне и съответната генетична врска.

Основната цел на настоящото изследване е да се издирят, систематизират, приведат в известност и опишат съществуващите в некои от турските езици форми на названието *Балкан* и то по ред и начин, които в максимална степен да позволят да се извлекат и представат в јавен вид повечето от недостајчно наблюдаемите или не сјвсем очевидни и јасни страни на названието, което в сшото време е и определјане и представјане и на част от неговиот ареал, на териториалното му разпределение извн българските етнични граници. При този си предмет, цели и задачи изследването вклучва само

онези успоредици на названието, които са и фонетически, и семантически тъждествени или съвсем близки до разпространеното и известно в българския език название, т.е. само най-сигурните и безспорните, като в същото време извън него остават названия, фонетичната структура на които може да се обясни и докаже като генетически принадлежаща към първичната основа едва след специално, чувствително по-обширно и задълбочено, сравнително-историческо и етимологично изследване, основаващо се на специфичните данни от типологичната структура и историческия развой на езика, в който те се срещат. По този начин може да се приеме, че след направените и публикувани вече проучвания (Добрев 1989; Dobrev 1991) ще бъде осъществена още една стъпка към пълното и цялостно описание на разпространението, употребата и произхода на названието Балкан, което се очертава като крайно необходимо и дори задължително с оглед на сериозните празноти, противоречия или неясноти, които се наблюдават в тази лингвистична област.

Съвременните тюркски езици са 27 на брой и те се подразделят на 6 основни групи — българска (тюркобългарска), огузска, къпчашка, карлукска, уйгуро-огузска и киргизо-къпчашка (Баскаков 1969). Тези езици се говорят компактно от основната маса тюркоезично население на редица сравнително обособени райони, области или държави, които са част от една доста обширна територия, като се започне от Балканите, Източна Европа и главно по Поволжието, Урал, Прикавказието и Кавказ, Мала Азия. Средна и Централна Азия, Западен и Южен Сибир чак до Монголия и Китай на изток и до Сирия, Ирак, Иран и Афганистан на юг и югозапад. В границите на тази територия характерът на разпространението и употребата на названието *Балкан* в отделните тюркски езици е твърде специфичен и разнообразен и тук най-напред следва да се отбележи, че в башкирския език, който спада към къпчашко-българската подгрупа на къпчашките езици, нарицателното име *balqan* с неговото собствено къпчашко съответствие *malqan* е един от елементите, които образуват по-ранния слой от тюркската група топоними със съответствия в монголските, тюркобългарските и в северните тюркски езици, апелативите на които обаче липсват в съвременния башкирски език (Камалов 1980, 41). Пак в башкирския език е известно и собственото име Балкан, с което се назовава планина, намираща се в централната част на Урал, на 16 км от столицата Уфа и непосредствено до езерото Ачикуль; *Верхний Балкан* е другото име на планината Алматау „Ябълкова планина“, което название от своя страна пък се използва и като наименование на населено място. А в башкирския народен

епос има поема, в главния герой на която се влюбва една русалка и един ден тя го отвлича в нейния подводен свят. Тук всичко е много красиво, също има гори и планини, но момъкът тъгува по своя предин свят, по своите гори и планини и особено по планината Балкан. Русалката му показва подводните планини, те пеят песни един за други, но тя каквото и да каже, момъкът винаги въздиша и отговаря: „Това не е моята планина Балкан, това не е моята планина Балкан“ (Гарипов 1980, 99; IA -2, 285; Inan 1987, 126–127). И доколкото в тази поема става дума за планината Балкан, която се намира до едно доста голямо езеро или море, тъй като вътре в него има също така гори и планини, то може да се допусне, че тук се отразява един твърде отдавнашен период от живота на башкирите, когато те обитават други, различни от сегашните земи, и където планината Балкан играе изключително важна роля в техния живот и именно поради това носи със себе си и силен емоционален момент в тяхната душевност. А самото название Балкан, поради отсъствието в случая на актуално-реален обект за наименоване, се оказва друго и различно от названието на планината *Балкан* край столицата Уфа и съществува и се проявява в башкирския език само като „празно“, несвързано с определен обект наименование. По този начин, освен като нарицателно име в башкирския език планинското название Балкан има и две форми на собствено име — като конкретно-актуално наименование на точно определен и добре известен оронимичен обект и като абстрактно-виртуално наименование на съществуващ или съществуващ на друго място и в друго време оронимичен обект.

Планинското название *Балкан* се среща и в карачаево-балкарския език, който спада към къпчашко-куманската подгрупа на къпчашките езици и се говори на Кавказ, където според Е. Мурзаев по левия бряг на р. Лаба, ляв приток на р. Кубан има два планински хребета, които се наричат съответно *Голям Балкан* и *Малък Балкан* (СНГТ, 69). И пак в същия език се среща и женското лично име *Балхани* (СЛИ, 121), което безспорно следва да се приеме като вторична форма на названието *Балкан*, получена чрез преосмисляне и пренасяне на първичното наименование върху друг обект, в случая човек, което от своя страна има за резултат и нов набор и конфигурация на семантичните признаци в цялостната семантична структура на наименованието. Отново според Е. Мурзаев собственото име *Балаханы* се среща и в азербайджанския език, който е от огузо-селджушката подгрупа на огузските езици, и тук то е наименование на планина (СНГТ, 70, 75). А наред с това, североизточно от столицата Баку има и селище от градски тип, което също се нарича *Балаханы*,

но е населено главно от тати, които са ираноезична народност (КГЭ-1, 183; Основь 1982, 231).

По-нагатак на изток, названието Балкан е разпространено и в тюркиенския език, който спада към огузо-тюркменската подгрупа на огузките езици. В Западна Тюркмениа, на източния бряг на Каспийско море има две планини *Балкан*, тук се простират други два планински хребета, първият от които се нарича *Улы Балқан* „Голям Балхан“, а вторият — *Кичи Балқан* „Малък Балхан“. Балхан е и бившата Красноводска област в Югозападна Тюркмениа, която граничи с Каспийско море, Иран и Казахстан и по-голямата част на която е заета от пустинята Каракум. Във връзка с планините Балкан в тюркменския език се употребяват и такива съставни наименования като *Балқан айлагы* „Балкански залив“ — залив на източния бряг на Каспийско море, *Балқан йўркменлери* „Балхански тюркмени“, *Балқан коридоры* „Балхански коридор“. В Тюркменската степ, близо до аула Клыч-Ишан има местност *Кара-Балқан*, а *Карабалқан* е и род от племето гьоклен, заселено понастоящем в Северен Иран. По склоновете на *Голям Балқан* расте хвойна, която тюркмените събират за огрев и други нужди, и по този повод в тюркменска народна песен се казва: *Балқан-Балқан диерсиң, Ардыш дўйбин коверсиң* „Ти все си казваш „Балхан, Балхан“ и изравяш хвойновите храсти“. И изобщо названието Балқан дотолкова е навлязло в бита и душевността на тюркмените, че се е превърнало в техен национален уран, парола, която номадите от тюркските племена употребяват, за да се разпознават отдалеко нощно време или пък за да се откриват, когато се заблудят или загубят в степта (Атаев 1970, 112; Мухаммедова 1973, 66; Ипан 1987, 127; ГНТмн, 56–57; СНГТ, 69–70; ТСЭ-1, 291–292; ЕВг-1, 835).

Друг тюркски език, в който е доста разпространено и известно названието Балкан, е казахският, спадащ към кьпчашко-ногайската подгрупа на кьпчашките езици. В този език, както твърди Е. Койчубаев, „под *балкан* изобщо се разбира „планински край“, т.е. тук думата най-напред е нарицателно име за място. Наред с това названието *Балкан* се среща и като собствено име с актуално-конкретно значение — на територията на Казахстан има хребет *Балкан* и няколко планини, които също се наричат *Балкан*, а на казахски — *Балканиау* „Планината Балкан“ (СНГТ, 69; СТКз, 52–53). Пак като собствено име се излозва названието и в казахския народен епос, но в този случай то е без конкретен, точно определен денотат, не е известна и не е ясно коя е планината, която се наименова чрез него. Независимо от това, от съдържанието на поемата, в която се среща назва-

нието, е възможно да се извлекат някои сведения и данни както за самата планина, така също и за живота и битата на казахите през един по-ранен период от тяхната история. Главен герой и изпълнител на действието в тази поема е Ер-Кьокшю — Юнак Кьокшю, който е пръв сред всички млади от своя народ и през един период, наситен с важни исторически събития от неговия живот като разгромяването на безброй ногайци и гибелта на Йормюнбет-хан, отива на реката, наречена Манан, и на планината, наречена *Балкан*, за да намери добитък, който да отвлече, и враг, с който да се срази. От цялото по-нататъшно съдържание на поемата става ясно, че планината *Балкан* е важно място от етническата територия на казахите и в техния социален живот — тук протичат немалко съществени и значими за казахите исторически събития: тук богатири като Юнак Кьокшю с малочислени дружини надделяват над далече по-многоброен противник и извършват подвизи, за които идните поколения песни ще пеят.

Също без конкретно-индивидуален денотат е планинското название Балкан и в друго едно произведение на казахското народно творчество, което е в характерната за тюрките форма едновременно на проза и поезия или песен, в която основно място заема една гатанка, зададена от ханската дъщеря на един джигит, син на друг един хан, който идва да я иска за жена. Но нейното единствено и решаващо условие е той да отговори правилно на гатанката, в която се пита кой се изкачва нагоре по планината Балкан, кой пасе коня си край пътя и т.н., а отговорът е, че нагоре по планината Балкан се изкачва купувач, а пътниците пасат конете си в детелината край пътя и т.н. (Радлов 1870, 88–89, 320–321).

Наред с това, без определен денотат, но с индивидуално-конкретно значение на собствено име се използва планинското название Балкан и в широко известната и често употребявана в казахския език поговорка *Барған жерің Балқаншау, сол шағы біздің басқан шау* „Мястото, за където си тръгнал, е планината Балкан, но ние вече сме ходили на тази планина“. Тази поговорка има също така и втори вариант: *Корген жерің Балқаншау, сол шағы біздің асқан шау* „Мястото, което си видял, е планината Балкан, но ние вече сме се изкачвали на тази планина“, което ще рече, че ако някой е направил нещо голямо според него и се хвали, то това съвсем не означава, че и другите вече не са правили нещо такова, без обаче да се хвалят с него (поговорката в турска транскрипция вж. и при İnan 1987, 125–126). Този смисъл на поговорката очевидно е възникнал и е възможен благодарение на това, че планината Балкан е много голяма планина или което е същото — чрез това название по принцип се наи-

меноват големи планини, то се дава не на всяка планина, а само на такива, които се достатъчно забележими и силно изпъкват на общия фон на останалите планини. И пак поради широкото си разпространение и специфичен характер на своя обект това планинско название в казахския език е придобило и ново, фразеологично значение и тук в определен контекст *Балқаншау* означава „делечно, затънтено място“ (КТФС, 93). Именно поради това може да се каже, че конкретно-индивидуалното по семантика и функция собствено име се е обобщило и е преминало в класа на нарицателните имена, който процес има за резултат не апелатив ороним, както е с нарицателното име балкан в българския език например, където то означава „планина“ изобщо, а апелатив топоним с неговата по-обща и абстрактна семантика.

Освен в казахския език особен интерес тук представляват разпространението и употребата на планинското название Балкан и в киргизкия език, който пък спада към киргизско-къпчашката група на тюркските езици. В северния диалект на този език название то Балкан се среща най-напред като собствено име — само Балкан или Балкан тоо, както и в казахския език е загубило своята конкретно-индивидуална семантика и означава не една актуално-реална, точно определена и сравнително добре известна планина, а друга една, неизвестно коя и къде, но все пак донякъде позната като повече или по-малко далечен спомен планина. За киргизите, както и за казахите, тази планина е останала някъде в миналото, но именно поради това, че е елемент от тяхното минало, който е играл изключително важна роля в тяхната социално-битова практика, тя се е запазила в техния език не само и не толкова като една обикновена и нишо назначеща дума, а като символ на нещо голямо и съществено за всички тях, съхранено и поддържано в тяхната историческа памет. Наред с това планината Балкан е много голяма планина и точно поради тази причина съответното ѝ название има в значението си за главен и водещ семантичния признак „голям, огромен“. На тази основа най-напред в киргизския език се употребява и поговорката *Балкан, Балкан, Балкан шоо — аны да биз көргөн шоо* „Балкан, Балкан, планината Балкан, и ние сме я виждали тази планина“, което ще рече: Ти нас недей да ни плашиш с това, то не е нещо ново за нас!“ Пак на основата на същия признак, но в съчетание със следлога дой „като“ е получен и фразеологичният израз *балкан шоодой* със съответното идиоматично значение „грамаден, огромен; грамада“. Именно с това си значение въпросният фразеологичен израз се употребява и в такива изречения като *Балкан шоодой болуй шиший калыйшыр* „Той се поду

твърде много“; *Ичий-ичий, эршеси балкан йоодой болуй шиший кейийийир* „Той пи толкова много, че сутринта беше целият подут“. На основата на същото собствено име и безспорно благодарение пак на същия семантичен признак е получено и наименованието на играта балкан-тоо, която е подобна на българската игра кукери (КГРСл, 105). А друга линия на развитие води към използването на собственото име топоним и като женско лично име *Балкан*, което пък от своя страна е част от съставното наименование *Балканконгуч*, познато от външните киргизски говори, на територията на Узбекистан, и което се обяснява като „мястото, където разполага своята юрта жената на име Балкан“ (Караев 1978, 214; Караев 1991, 99).

Названието *Балкан* се среща в киргизския език и под формата на нарицателното име балканак, последният елемент при което е умалителна наставка и което в съчетание със следлога тай „като“ е загубило първичното си значение и е придобило ново, идиоматичното значение „дебел, пълен, месест“. На тази основа това нарицателно име се употребява и в изрази като *Балканактай болгон айпак эркек бала* „пухкавичко, беличко момченце“; *балканактай болуй шиший кеййи* „изду се силно, подпухна“ (КГРСл, 105; ЭСТЯз–2, 50).

Планинското название *Балкан* е разпространено също така и в якутския език, който е самостоятелна подгрупа в уйгуро-огузската група на тюркските езици. В този език очевидно генетически същата форма е нарицателно име, но тук *балхān*, макар и да притежава някои общи семантични признаци, все пак се употребява с една малко по-различна семантика — то означава не „планина“, а „морска вълна“. Наред с това в якутския език собственото име *Балхān* е името на морския цар богатир, пак в този език съществува и лично име *Балхан*. И най-накрая планинското название *балкан* е послужило за основа на лични имена и в някои други тюркски езици като уйгурското женско лично име *Балахан* и тувинските женско и мъжко лично име *Балган* (Малов 1961, 98; Тафраджийска 1990, 210; СЛИ, 208; СЯЯз–1, 356).

И така, названието *Балкан* е сравнително широко разпространено и добре известно в редица тюркски езици и главно в къпчащите, където се среща както като нарицателно, така също и като собствено име с конкретно-актуална или виртуално-абстрактна семантика на наименование на съществувал или съществуващ на друго място и в друго време оронимичен обект. Твърде разпространена е също така и вторичната употреба на названието и като антропоним — женско или мъжко лично име. Само в рамките на разгледаните тук тюркски езици названието *Балкан* се характеризира с един доста обширен ареал, като се започне от Поволжието и Кавказ на запад и

се стигне до Киргизия и Якутия на изток и североизток. Такива са обобщените крайни резултати от проучването на разпространението и употребата на названието *Балкан* само в някои, но все пак в повечето от тюркските езици, където то се среща или е известно. По-нататъшно-то издирване, систематизиране и описание на неговото разпространение и употреба по използвания тук начин и в останалите езици, където то се среща, независимо дали са тюркски или не, ще допринесе в още по-голяма степен за създаването на необходимата за случая достатъчно широка и подробна, първоначална основа, а по този начин и на съответните предпоставки за по-нататъшното изследване и търсене на решение на многостранните и разнообразни проблеми, свързани с разпространението, употребата и произхода на планинското название *Балкан*.

ЛИТЕРАТУРА

- Атаев Х., Освободительное движение туркмен в Иране (1917–1925 гг.). Ашхабад, 1970.
 Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.
 Гарипов Т. М., К изучению тюркских названий населенных пунктов Башкирии. — Ономастика Востока. Москва, 1980.
 Добрев Ив., К одной из турецких этимологии оронима Балкан. — Балканско езиковедие, кн. 32, 3–4, 1989.
 Камалов А., О топонимии Башкирии. — Советская тюркология, 1980. 2.
 Караев С. К., Топонимия Узбекистана. Ташкент, 1991.
 Караев С. К., Топонимы, антропонимы и этнонимы кышлака Тамтум. — Ономастика Средней Азии. Москва, 1978.
 Малов С. Е., Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, 1961.
 Мухаммедова З. Б., Исследования по истории туркменского языка XI–XIV вв. Ашхабад, 1973.
 Основы иранского языковедения — Новоиранские языки. Москва, 1982.
 Радлов В. В., Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, т. 3 — Киргизское наречие. Санкт Петербург, 1870.
 Тафраджийска Цв., Произход на името българи и на неговите носители. — Трети национален симпозиум „Североизточна България — древност и съвремие“. София, 1990.
 Dobrev I., Nordtürkische Etimologien des Oronyms Balkan. — Linguistique Balkanique, vol. 34, 3–4, 1991.
 Inan A, Tarihte ve Folklorida Balkan. — Türk Dili, s. 429. 1987.

РЕЧНИЦИ

- ГНТмн — Атанязов С., Толковый словарь географических названий Туркменистана. Ашхабад, 1980.
 ЭСТЯз-2 — Севортиян Э. В., Этимологический словарь тюркских языков, т. 2 — Основы на букву „Б“. Москва, 1978.
 КГЭ — Краткая географическая энциклопедия, т. 1. Москва, 1960.
 КГРСл — Юдахин К. К., Киргизско-русский словарь. Фрунзе, 1965.
 КТФС — Кеңесбаев Ж., Қазақ Тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977.
 СЛИ — Справочник личных имен народов РСФСР. Москва, 1987.
 СНГТ — Мурзаев Э. М., Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.
 СТКз — Койчубаев Е., Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.

- СЯЯз — Пекарский Э. К., Словарь якутского языка, т. 1–3, 1959 (без място на издаване).
ТСЭ — Туркмен Совет Энциклопедиясы, т. 1. Ашгабат, 1974.
EBr — The New Encyclopedia Britannica, vol. 1, Chicago, 1993.
IA — Islâm Ansiklopedisi, c. 2. Istanbul, 1961.

Резиме

Ivan K. Dobrev

**РАСПРОСТРАЊЕНОСТ И УПОТРЕБА НАЗИВА БАЛКАН У НЕКИМ
ТУРСКИМ ЈЕЗИЦИМА**

Назив *Балкан* је релативно широко распрострањен и добро познат у низу турских језика, пре свега у кипчашким. С апелативном семантиком јавља се у башкирском, киргизском и казашком, а одређени оронимски објекат означава у башкирском, карачајево-балкарском, туркменском и казашком језику. У казашком и киргизком не добија, међутим, специфични оронимски денотат. Разматрани назив се, осим тога, секундарно употребљава и као антропоним — мушко и женско лично име. Унутар географских простора тих турских језика ареал на којем се јавља назив *Балкан* почиње на западу од Поволожја и Кавказа, па стиже све до Киргизије и Јакутије на исток и североисток.